

Theo de Wit

Godenstrijd in de liberale democratie

*Denken met Carl Schmitt over orde
en subversie*

THIJMESSAY 2020

VALKHOF PERS

Inhoud

1. Inleiding: Carl Schmitt *redivivus* 7
2. Godenstrijd: De politieke theologie van de vijandschap 35
3. De geblokkeerde volkswil – en hoe die weer ruim baan te geven 65
4. Van autonomie naar autocratie:
Een conceptuele benadering 88
5. Komt de Messias te paard of per ezel?
Franz Kafka en Carl Schmitt 110
6. Slachtoffers op zoek naar daders: Is een post-heroïsche samenleving mogelijk? 128

Noten 163

Over de auteur 197

Carl Smith

1. Inleiding: Carl Schmitt *redivivus*

OP EEN VERLOREN POST

Op 30 april 1945 krijgt de dan 57 jaar oude Duitse jurist en politiek denker Carl Schmitt huisarrest opgelegd door de Sovjettroepen die net Berlijn hebben veroverd. Het is ook de datum waarop Adolf Hitler samen met Eva Braun zelfmoord pleegt nadat hij een dag eerder met haar in het huwelijk was getreden. Hun trouwdag viel samen met de bevrijding van concentratiekamp Dachau door troepen van de Verenigde Staten. Op 2 mei capituleert Berlijn, op 8 mei volgt de onvoorwaardelijke overgave van heel Duitsland.

In september van datzelfde jaar wordt de *Preussischer Staatsrat* Schmitt door Amerikaanse soldaten in hechtenis genomen en naar een interneringskamp gebracht, in december volgt formeel ontslag bij zijn universiteit vanwege zijn samenwerking met het nationaalsocialistische regime en zijn lidmaatschap van de NSDAP.

Wanneer de jurist negen jaar later als ambteloos burger van de Bondsrepubliek voor een *Festschrift* voor zijn vriend Ernst Jünger samen met zijn bijdrage een korte autobiografie moet aanleveren, luidt die als volgt: 'Carl Schmitt, geboren in 1888 te Plettenberg (Westfalen), studeerde in Berlijn, München en Straatsburg, verwierf zijn habilitatie in 1916 in Straatsburg, verloor zijn docentschap als gevolg van de afloop (*Ausgang*) van de Eerste Wereldoorlog; van 1921 tot 1945 was hij gewoon hoogleraar publiekrecht in Greifswald, Bonn, Keulen en Berlijn; in 1933 werd hij staatsraad; in 1945 verloor hij als gevolg van de afloop van de Tweede Wereldoorlog zijn leerstoel en woont sinds 1947 in Plettenberg (Westfalen). Drie hoofdwer-

ken: *Die Diktatur* 1921; *Verfassungslehre* 1928 (nieuwe druk 1954); *Der Nomos der Erde* 1950.' 'Ik denk dat dit volstaat', schrijft hij aan de uitgever, 'eventueel kunt u de drie boeken schrappen, al vind ik vermelding ervan niet verkeerd. De identiteit met het lot van Duitsland, de eenheid van wetenschappelijk beroep en lot wordt in deze gegevens duidelijk genoeg.' Wanneer de uitgever dan een nog beknoptere biografie wenst, houdt de jurist het héél kort: 'Carl Schmitt, geboren in 1888, een witte raaf, die op geen enkele zwarte lijst ontbreekt.'¹

Volgens Reinhard Mehring, kenner van Schmitts werk en auteur van de tot nu toe meest omvangrijke biografie over de Duitse jurist, wilde hij met deze combinatie van witte raaf en zwarte lijst wijzen op de discrepantie tussen reputatie en karakter, iets dat hij gemeen had met enkele andere auteurs met wie hij zich verwant voelde zoals Donoso Cortes, Niccolò Machiavelli en Thomas Hobbes. Zelf zou ik bij 'witte raaf' ook kiezen voor de gewone betekenis van de metafoor: een zeer zeldzame verschijning. Wie zich door Mehrings biografie heen werkt kan namelijk tot geen andere conclusie komen. Schmitts lange leven en zijn omvangrijke oeuvre (hij stierf in 1985 op 96-jarige leeftijd en schreef en publiceerde gedurende meer dan zeventig jaar) zijn uitzonderlijk en ook fascinerend. Het is het verhaal van een Duitse intellectueel die de hele, even turbulente als catastrofale twintigste eeuw (alleen de val van de Duitse muur en de hereniging van Duitsland maakte hij niet meer mee) begeleidde met een stroom aan boeken, artikelen en brochures; een man die door middel van vele verantwoordelijkheden, engagementen en interventies ook actief vormgaf aan wat hij in die eeuw als de Duitse zaak beschouwde. En zoals hij in bovenstaande autobiografie te kennen gaf: vanwege de *Ausgang* van beide wereldoorlogen behoorde hij tot de verliezers van de twintigste eeuw – vandaar de band tussen collectief en persoonlijk lot waarop hij de nadruk wenste te leggen. Hij bevond zich telkens, in militaire termen, 'op een verloren

post', een post waarbij je als soldaat volgens Jünger alleen nog 'de sterrenhemel ziet' en een zekere gelatenheid geboden is.²

NA HET NATIONAALSOCIALISTISCH AVONTUUR

Vanuit ons gezichtspunt (Nederlanders en Europeanen die vooral na de Tweede Wereldoorlog gehecht zijn geraakt aan de liberale democratie) zeggen wij over de verloren oorlogen van de Duitsers natuurlijk: God zij dank! Stel dat Hitler de Tweede Wereldoorlog had gewonnen?

Toen ik bijna dertig jaar geleden promoveerde op het politieke denken van Carl Schmitt, werd dat over het algemeen waargenomen als een curieuze maar boeiende intellectuele exercitie.³ Zo'n uitvoerig en geconcentreerd geschreven monnikenwerk, zo begon de historicus Maarten Brands (1933-2018) tijdens een studiedag over mijn boek in 1992, heeft de trekken van een ouderwets Duits *Habilitationsschrift* en kan vandaag de dag alleen in een klooster geschreven zijn – om vervolgens te betogen dat de auteur waarover het boek handelde niet deugde en het werk niet kritisch genoeg was.⁴

Inderdaad is mijn belangstelling voor Schmitt begonnen in het *Albertinum* te Nijmegen, het dominicanenklooster waar zich in mijn studietijd (de jaren zeventig) ook een theologische en filosofische bibliotheek bevond en waar je als student rustig kon studeren. De dissertatie kreeg dertien recensies, waaronder ook in landelijke dag- en weekbladen – als promovendus mag je dan meer dan tevreden zijn.

Er waren wel collega-filosofen, juristen, politicologen en theologen die destijds en ook jaren later nog bezorgd informeerden of ik niet 'Schmittiaan' was geworden (waarmee zij meestal 'bruin' bedoelden), maar er heerste in die tijd een soort tolerantie voor exoten, ook al omdat de liberale democratie een paar jaar eerder door de Ame-

rikaan Francis Fukuyama tot definitieve, laatste ideologie was uitgeroepen: na de val van de muur was het 'einde van de geschiedenis' bereikt.⁵ Overwinnaars kunnen zoals bekend verdraagzaam en lankmoedig zijn.

Zelf wil ik mijn aanvankelijke belangstelling voor de Duitse jurist met de volgende anekdote willen beschrijven. In een van zijn reisverslagen uit Afrika vertelt de Poolse journalist Ryszard Kapuściński dat hij na aankomst in Monrovia/Liberia naar een morsig hotel wordt gebracht. Niet het feit dat hij vele kakkerlakken op zijn hotelkamer aantrof verbaasde hem, maar hun grootte: 'Het waren reuzenkakkerlakken, net zo breed en lang als schildpadden, donker, glinsterend, ruig en gesnord.' Op zo'n moment kun je verschillende dingen doen. Je uit de voeten maken of gaan klagen bij de receptie. De monsters doodmaken. 'Alleen al bij de gedachte trilde mijn hand. Ze waren te groot.' Kapuściński koos voor een derde optie. Ik 'boog me naar hen toe en legde mijn oor te luisteren, in de verwachting dat ze van zich lieten horen, dat ze reageerden. Er waren genoeg even grote beesten die op verschillende manieren spraken, die piepten, kwaakten, bromden, gromden, dus waarom zou een kakkerlak dan niets kunnen?'⁶ Bij Kapuściński won de nieuwsgierigheid het van de weerzin, en iets dergelijks gebeurde er bij mij toen ik als student 'theologie van het maatschappelijk handelen' in aanraking kwam met teksten van Schmitt, die door de vigerende denkstijl en moraal van dat moment als abject en reactionair en als 'burgerlijke ideologie' werden af gereserveerd en hun auteur als conservatief en ook 'fascistisch': in de politieke voorstellingswereld van die tijd lagen die laatste twee zonder meer in elkaars verlengde.

Je uit de voeten maken (dus negeren), (aan)klagen, symbolisch doden (bijvoorbeeld via een *reductio ad Hitlerum*) en voorzichtige nieuwsgierigheid zijn trouwens geen slechte beschrijvingen van de diverse strategieën bij de omgang met deze auteur vanaf 1945.

Het huisarrest van Carl Schmitt door de Russen werd gevolgd werd door detentie in verschillende kampen in de buurt van Berlijn, in totaal zo'n twintig maanden. Alleen zijn vrouw Duška mag hij in die tijd eens per maand schrijven. Er werd door de juridische expert die tot zijn gevangenneming adviseerde vermeld dat het hier ging om *a man of near genius rating*. In mei 1947 – Schmitt wordt na vier verhoren niet verder vervolgd en is inmiddels teruggekeerd naar zijn geboortedorp Plettenberg – wordt hij gesommeerd naar Neurenberg te komen en opnieuw vijf weken vastgezet en ondervraagd door een van de hoofdaanklagers van het proces van Neurenberg, Robert M.W. Kempner.

Hij dacht dat het mogelijk was, zo verklaarde Schmitt tegenover Kempner onder meer, 'de nationaalsocialistische woordenkraam (*Phrasen*) een betekenis te geven', en bestempelt zichzelf als een 'intellectuele avonturier'.⁷ Meewerken aan denazificatie weigerde hij, want – zo tekende hij nog op 95-jarige leeftijd op – 'Ik ben niet denazificeerbaar omdat ik niet nazificeerbaar ben.'⁸ Wel gaf hij in kleine kring tijdens zijn vijftigste verjaardag al in 1938 toe dat hij het als zijn grote zwakte beschouwde, zich te laten enthousiasmeren en daarmee 'zich te laten bedriegen.'⁹ Schmitt voelde zich door de nationaalsocialisten, bij wie hij zich pas na de machtsovername door Hitler in mei 1933 had aangesloten, bedrogen. Een paar jaar eerder had hij zich juist ingezet voor de 'presidentiële regering' die conform artikel 48 van de Grondwet van Weimar de noodzakelijke bevoegdheden zou krijgen om de politieke en economische crisis het hoofd te bieden en zo nationaalsocialisten en communisten buiten de regering te houden.

Zijn biograaf noemt maar liefst tweeënveertig mogelijke motieven en argumenten voor Schmitts besluit, voor de nationaalsocialisten te gaan werken. Naast de bovengenoemde intellectuele hybrisis (het *Führen* van de *Führer* 'om

erger te voorkomen') zijn dat onder meer motieven van nationalistische en revisionistische aard (de revolte tegen het vernederende Verdrag van Versailles) naast opportunisme en carriërisme.¹⁰ Belangrijker was misschien nog wel zijn intuïtie dat hij in 1933 een keerpunt in de geschiedenis van Duitsland meemaakte, een revolutie waarbij de nieuwe *legitimitéit* boven de bestaande *legalitéit* gaat. Tegen het woord 'bekeerling' (*Konvertit*) protesteert hij later heftig: 'Weet u dan niet dat ik tegen elke vorm van bekering was en ben, zelfs de bekering tot de katholieke kerk?', zo schreef hij een collega-jurist die hem als een bekeerling tot het nationaalsocialisme had beschreven.¹¹

HET DIEPTEPUNT

De detenties en ondervragingen tussen 1945 en 1947 waren ongetwijfeld een dieptepunt in zijn carrière als jurist en specialist op het gebied van het staats- en volkenrecht. Na 1945 werd het hem verboden, ooit nog aan een universiteit te doceren. Het *morele* dieptepunt van zijn leven legt zijn biograaf terecht al veel eerder, in de periode 1933-1936, wanneer hij breekt met een hele reeks vrienden en collega's (of zij met hem) en actief meehelpt aan de verdrijving van joodse collega's uit de universitaire gelederen, waaronder de grote jurist Hans Kelsen, een van zijn naaste collega's in Bonn. Publicitaire dieptepunten zijn er in die periode legio. Mehring noemt onder meer een minder bekend krantenartikel van 31 mei 1933 over 'Duitse intellectuelen', waarin hij anticipeert op de verbanning van intellectuelen uit Duitsland, het ontnemen van hun staatsburgerschap in overweging geeft en de lof spreekt van de boekverbrandingen.¹² Schmitt legt hier zijn 'meesterproef of schurkenstuk qua loyalitéit af.'¹³

Deze tekst zou worden gevolgd door vele artikelen met antisemitische uithalen en massieve verdedigingen van Hitlers misdrijven. Zo tracht hij de fysieke eliminering van de leiding van de SA tijdens de beruchte *Nacht der langen*

Messer (1934) te rechtvaardigen in een artikel met de hiveringwekkende titel *Der Führer schützt das Recht*.¹⁴ En in 1936 organiseerde hij een conferentie over *Das Judentum in der Rechtswissenschaft*, waarin hij in het slotwoord nog eens benadrukte dat een joodse auteur 'voor ons geen enkele autoriteit, ook geen enkele puur wetenschappelijke autoriteit heeft.'¹⁵

Als *relationeel* dieptepunt kunnen we denken aan zijn nauwe samenwerking met Hans Frank tussen 1933 en 1936.¹⁶ Als leidende partij-jurist binnen de NSDAP was Frank Schmitts mentor en tevens collega aan de Berlijnse universiteit. Anders dan Schmitt was Frank een oudgediende van de partij. Reeds in 1923 NSDAP-lid geworden, werd deze antisemitische scherpstrijper in 1933 rijkscommissaris, belast met de gelijkschakeling van de rechterlijke macht in de deelstaten, en in 1939 *Generalgouverneur* van Polen. Zijn naam als 'slachter van Polen' en kunstrovers is voorgoed met de politiek van de nazi's in Polen en met de Holocaust verbonden. In 1946 wordt hij tijdens het proces van Neurenberg ter dood veroordeeld en opgehangen. Nog in 1987 schreef zijn zoon Niklas een boek over hem met een titel die weinig te raden overlaat: *Der Vater. Eine Abrechnung*.¹⁷ Het is veelzeggend dat Schmitt in zijn diverse terugblikken en reconstructies van zijn juridische werk voor de nazi's zijn nauwe samenwerking met deze man verzwijgt, zoals zijn biograaf diverse malen noteert.¹⁸

POLITIEK HARAKIRI PLEGEN

Vermeldenswaard is ook een 'mysterieus gesprek'¹⁹ tussen Schmitt en de al genoemde Jünger in de nacht van 7 op 8 augustus 1933 in Berlijn. Het ging over hun houding tegenover het nieuwe regime. Schmitt probeerde zijn vriend ervan te overtuigen, ook mee te gaan werken, ook al besefte hij dat diens intellectuele wezen – net als dat van hemzelf – buiten het nationaalsocialisme lag. Jünger wees dat categorisch af en raadde Schmitt op zijn beurt aan, naar Servië

te verhuizen, het geboorteland van zijn tweede vrouw, en daar te gaan werken aan een groot theoretisch werk op het gebied van het staatsrecht.²⁰ Zelf had hij inmiddels ook de hoofdstad verlaten en zich teruggetrokken in de provincie.

In zijn essay over de soms gespannen relatie tussen Ernst Jünger en Carl Schmitt in het Derde Rijk constateert Martin Tielke dat de schrijver-essayist Jünger toen over méér politiek inzicht beschikte dan de politiek denker Schmitt. Hij zag in 1933 reeds dat Schmitt door zich met de nationaalsocialisten te engageren ‘politiek harakiri’ pleegde, en dat de *Staatsrat* waarin Hermann Göring hem had benoemd louter theater was. Het adviesorgaan verdween in 1936 dan ook geruisloos. Na de oorlog moest Schmitt zijn vriend dan ook gelijk geven: de *Staatsrat* ‘moest (...) in handen van Göring wel een leeg pronkstuk worden.’²¹

In 1936 komt er aan zijn juridische carrière binnen de nazibolwerken een eind, wanneer hij scherp wordt aangevallen door het ss-tijdschrift *Das Schwarze Korps*. Hij wordt daarin een politieke opportunist genoemd die vóór 1933 in katholieke kringen verkeerde en vele joodse vrienden, leerlingen en collega’s had. Niet alleen ss-ers als Reinhard Höhn en Karl August Eckhart leverden daarbij de feiten en argumenten, ook emigranten zoals zijn vroegere vriend Waldemar Gurian en de filosofen Karl Löwith en Herbert Marcuse leverden bijdragen aan de tactische opzet ‘Carl Schmitt tegen Carl Schmitt uit te spelen’ en hem neer te zetten als een nihilistische cynicus. Het exorcisme dat Schmitt zelf praktiseerde jegens wat hij aanduidde als de ‘joodse geest’ in Duitsland keerde zich nu tegen hemzelf.²²

Vanaf dat moment is Schmitt aangeschoten wild: ‘Wie door een ss-orgaan werd aangevallen, was in gevaar.’²³ Hans Frank ontslaat hem uit al zijn NS-functies – officieel ‘om gezondheidsredenen’. Terugkijkend zou Schmitt concluderen dat de titel *Staatsrat*, ook al stelde het adviesorgaan niet veel voor, toch zijn leven gered had. Wanneer de moderne staat in de kern berust op de samenhang of

ruil tussen bescherming en gehoorzaamheid, zoals Schmitt bij Thomas Hobbes had geleerd, dan had Göring, al was het maar uit gekwetste ijdelheid, zijn staatsraad toch beschermd zoals in de benoemingsoorkonde in 1933 ook was beloofd. Schmitt kon na 1936 dan ook op zijn faculteit werkzaam blijven.

Anders dan sommigen van zijn vrienden en leerlingen later wel hebben beweerd, was het in 1936 met Schmitts steun aan Hitlers politiek niet gedaan. Hij verlegde na 1937 zijn wetenschappelijke arbeid van constitutioneel recht en politieke theorie goeddeels²⁴ naar volkenrecht en geopolitieke vraagstukken.²⁵ De relatie van de in die tijd gepubliceerde teksten met Hitlers veroverings- en oorlogspolitiek in die tijd is evident. Tijdens het proces van Neurenberg werd de jurist dan ook gevraagd schriftelijk in te gaan op de vraag, in hoeverre hij ‘de theoretische onderbouwing van Hitlers *Grossraumpolitik* bevorderd had.’²⁶ Nog in 1942 besloot Schmitt een lang artikel over ‘de vorming van de Franse geest door de rechtsgeleerde’ met de bezwering: ‘Wat ten einde komt, is alleen hun (de Franse, τdw) oude maat en hun vorm van legaliteit. Wat komende is, is ons rijk.’²⁷ Zoals gezegd, Hitlers streven naar een Duits *Grossraum* zag hij als de vestiging van een nieuwe vorm van legitimiteit, die ook een andere legaliteit met zich meebrengt. Pas na de verloren slag bij Stalingrad, wanneer hij beseft dat Duitsland de oorlog gaat verliezen, neem hij afstand.

Op basis van deze biografische gegevens is het niet verwonderlijk dat de *Staatsrechtler* Schmitt na de Tweede Wereldoorlog decennialang vooral object van *Vergangenheitsbewältigung* is geworden, dat pijnlijke en moeilijke proces waarmee Duitsland na 1945 in het reine trachtte te komen met haar naziverleden en de gruwelen waartoe het enthousiasme voor Hitler had geleid. Ook vervulde hij decennialang de rol van intellectuele zondebok: dankzij Schmitt kon het enthousiasme voor Hitler van talloze anderen in de schaduw blijven.